

TRUMPAS LIETUVIŲ IR PRŪSŲ RELIGIJOS ŽODYNAS

Dievas. Lietuvių Dangaus Dievas, pr. *Deywis, Deiws*, lat. *Dievs* kildinamas iš ide. protautės dievavardžio *Deivos*. Kadaisė šiuo žodžiu turėjo būti nusakomas tiesiog švytintis dangaus skliautas, plg. sen. indų k. *deva* – „dievas“ ir *dyaus* – „dangus“, lot. *deus* ir *dies*, plg. lietuvių k. *dievas* ir *diena*, šie žodžiai kildinami iš ide. šaknies *deiuos*, reiškiančios drauge Dievą ir dangų, sudievinimą dangų ir pan. Baltų Dievas, Dievs, Deivs giminingas ir graikų Zeusui, Dzeusui (plg. liet. tarmybę *Pondzėjis*), avest. *daeva*, luvių *Tiwat*, germanų *Tivaz*. Iš baltų Dievo vardą perėmė finai, atitinkamai suomių ir estų *taivas, taevas* – „dangus“. Teigiama, kad baltų Dangaus Dievas išlaiko nemažai senųjų indoeuropietiškių reiškinių – jis gyvena danguje, susijęs su šviečiančiais dangaus kūnais – bet tai berods daugiau tiktų latviams; jis įsivaizduojamas kaip šviesus, spindintis asmuo, lemiantis likimus. Vis dėlto mitologijos tyrinėtojai Dangaus Dievą gal pernelyg suabstraktina, nesąmoningai mėgindami jį priartinti prie menamo indoeuropietiško Dangaus Dievo įvaizdžio. Tačiau lietuvių etiologinėse sakmėse Dievo sąsajų su spindinčiu dangaus skliautu ne itin daug. Dievas čia pasirodo labai konkrečiai – visų pirma senelio pavidalu. Dievas etiologinėse sakmėse vaizduojamas senas, žilas, sulinkęs, nevikrus; jis į akmenį užsigauna kojos pirštą, prireikus nepasiveja šuns, jo išvaizda kartais juokinga, iš jos pasišaipoma. Apskritai Dievo senelio įvaizdyje nuolat pabrėžiamas jo senumas, netgi priartėjant prie grotesko – tačiau tai visiškai suprantama, nes pirmas, vyriausias Dievas išties privalo atrodyti senas, jis juk seniausias visame pasaulyje. Tačiau ši išvaizda neturi apgauti, nes Dievas senelis, kaip matysime, toli gražu nėra bejėgis.

Dievas senelis podraug vaizduojamas buities aplinkoje, praktiškai atkartojančioje kasdienio kaimo gyvenimo realijas. Jis kūrena krosnį, išsipaišina veidą, užaina į kaimo trobas ar pirkias, valgo, svečiuojasi, prašo nakvynės, t. y. elgiasi kaip paprasčiausias pagyvenęs kaimo ūkininkas; tai irgi visiškai suprantama, nes Dievo vaizdinys čia perteikiamas valstiečiams suprantamos, atpažįstamos aplinkos ženklais. Dievas senelis yra nepaprastai galingas, tiesiog pertekęs kuriamąja galia, kuri, beje, kartais gali būti panaudojama ir *perkuriant* esinius. Dievui besiprausiant, vienas lašas nukrenta žemėn ir taip atsiranda žmogus. Dievas užsigauna koją į akmenį, ir nuo to laiko akmenys daugiau nebeauga. Dievas svečiuojasi žmonių namuose, apsirengęs kaip senas elgeta, nes stengiasi, kad jo neatpažintų. Jį priėmę ir pavaišinę asmenys paprastai apdovanojami, o tie, kurie su pasibjaurėjimu atstumia seną elgetą, neduoda jam nakvynės nė išmalδος, paverčiami gyvūnais – kiaulėmis, šeškais, lokiais, vilkais, šunimis, žąsimis, gandrais ir t. t. Tai tarsi rodytų Dievą kaip dorovės normų saugotoją, beje, dažnai baudžiantį pernelyg žiauriai. Už gana menką prasižengimą, pvz., nepiktą pasijuokimą iš Dievo-senelio, jis žmogų be jokių skrupulų gali paversti gyvūnu visiems laikams. Toks lietuvių Dievo rigorizmas primintų Rigvedos laikotarpio Indijos arijų Varūną, taip pat aukščiausią ir nepermdaujamą Dievą, griežčiausiai baudžiantį pagal įstatymą. Iš dalies lietuvių Dievas-senelis primintų indų dievų *avatars* arba kartais ir graikų Dzeusą, mėgstantį pasirodyti *incognito*; atrodo, tokia dievų „kenozė“ yra indoeuropiečiams gerai žinomas reiškiny.

Velnias. Lietuvių tautosakoje velnias – bene dažniausiai sutinkama mitinė būtybė, kurios provaizdžiu neabejotinai buvo kadainykštis dievas Velnias ar Vėlinas. Jis turėjo būti susijęs su gyvuliais, mirusiaisiais, požemiais, požemių turtais, ekonomine sfera, tačiau ir magija, virsmis,

žyniais.

Lietuvių folklorinis Velnias etiologinėse sakmėse drauge su Dievu kuria pasaulį, pats Velnias arba Dievo sukurtas, arba (tai būtų senesnė tradicija) yra jaunesnysis Dievo brolis. Pasaulį kurdami, Dievas ir Velnias iš dalies veikia bendrų tikslų vedami, iš dalies – prieštarų; Dievo kūrinis Velnias siekia pagadinti, iškreipti, ir tai jam iš dalies pavyksta. Velnio įsikišimu į dieviškosios kūrybos procesą aiškinami visi šioje žemėje egzistuojantys blogi, netvarkingi, nepatogūs dalykai. Dievas sukuria naudingus gyvūnus, Velnias – žmogui kenkiančius, nenaudingus.

Velnias susijęs su žemomis, drėgnomis vietomis, pelkėmis, ežerais; jis gali pasirodyti ir miške. Jo gyvenamoji vieta gali būti po žeme, kalno viduje, „už vandens“. Kita vertus, Velnias gali pasirodyti ore, skristi, tada jis gali būti tapatinamas su viesulu, vėtra. Sakmėse, padavimuose matomas Velnio ryšys su akmenimis (jis juos pasėja, neša), tam tikrais medžiais, beržu, egle (po egle jis slepiasi nuo Perkūno) – beje, beržų ir eglių šakos naudojamos lietuvių su mirtimi susijusiuose papročiuose. Kitais atvejais Velnias siejamas su apatine medžio dalimi, medžio dreve, kelmu, pvz., jis sėdi ant kelmo (vėlgi nuorodos į chroniškąjį pasaulį, Pasaulio medžio apatinę dalį). Velnias susijęs su gyvuliais, ypač arkliais, jaučiais, karvėmis, turi išisas jų bandas, kai kuriose etiologinėse sakmėse apskritai sakoma, kad gyvulius sukūrė Velnias arba kad jis sukūrė arklį, ožką. Sakmėse Velnias dažnai važinėja ar jodinėja arkliais. Iš žvėrių jam artimiausias vilkas, kiškis, meška, be to, visais tais žvėrimis jis gali pasiversti.

Velnias dažnai pasirodo moterų draugijoje (vakaruškose velniai šokdina kaimo merginas arba velnias su pasikorėle švenčia vestuves ir ją šokdina), apskritai jį vestuvės domina. Kaip ir mirtis. Jis dažnai pasirodo žmogui mirštant, pagrobia jo sielą. Velnias, patyręs krikščionybės įtaką, tampa pragaro, „peklos“ valdovu ir ten valdo dažniausiai gyvulių pavidalo mirusiųosius.

Šiaip velnias yra žmonėms artima būtybė, ją surasti, prisišaukti nesunku, jis ir pats prisistato, tarkime, norėdamas žaisti ripką ar kokius kitus žaidimus, siūlosi dirbti, dažniausiai žemės ūkio darbus, rauna kelmus, parsisamdo bernu. Velniai muzikalūs, samdosi smuikininką, kad jis jiems grotų, patys griežia, šoka. Ir gyvybinės, ir mirties funkcijos yra velnio globoje, mitologiškai jis yra tarpininkas, „pervesdintojas“, plg. Vėliaus teiginį: „Ta pati mitinė būtybė – velnias lietuvių mitologijoje buvo siejama ir su mirusiaisiais, ir su gyvaisiais, ir su mirimu, ir su vaisingumu, derlingumu (su abiem priešpriešos *mirtis – gyvenimas* nariais) ir, matyt, buvo įsivaizduojamas tarpininku tarp gyvųjų ir mirusiųjų pasaulių, tarp gyvenimo ir mirties, tarp žemės ir požemio. Todėl jam buvo priskiriama žmonių, palaikančių ryšius su abiem šiais pasauliais (t. y. žynių, burtininkų), globa.“ Be to, Vėliaus manymu, pagal senąją indoeuropiečių pasaulėjautą žyniams artimi buvo muzikantai, poetai – žmonės, savo įkvėpimą gavę iš anapusbės, iš mirusiųjų pasaulio, su kuriuo jie bendradarbiavo, tad ir velnias su savo aistra muzikai čia įsiterpia kaip žynių globėjas.

Milžinas. Lietuvių padavimuose – ypač didelis žmogus, pasižymintis nepaprasta jėga. Milžinai gyvenę tais laikais, kai žmonių dar nebuvo, Jie keisdavę reljefą, pvz., iškratęs klumpes, milžinas supila kalną; artojas su dviem jaučiais telpa jam į kišenę ar į pirštinę. Milžinkapiais vadinami pilkapiai ar piliakalniai, randami didelių ar priešistorinių gyvūnų kaulai laikomi milžinų kaulais.

Perkūnas. Perkūnas – tai svarbiausias lietuvių dievas. Nors Dievas (Dangaus Dievas, Dievas senelis) yra nominaliai aukščiausias asmuo, kaip matysime iš tolesnės analizės, Perkūnas yra centrinė panteono figūra. Perkūnas minimas XIII a. šaltiniuose, jis žinomas prūsams ir latviams (Percunis, Perkons). Rusioje jo atitikmuo – Perunas, kunigaikščio kariaunos svarbiausias dievas, analogai įžvelgiami hetitų dievo Pirva asmenyje, indų lietaus ir audros debesies dievybėje Parjanya, plg. germanų Toro vardo versiją *Porr*. Perkūno etimologija nėra iki galo aiški. Jis siejamas su lot. *quercus* – ąžuolas (tai Perkūno medis), kildinamas iš perti – „mušti“, „smogti“ ir kt.

Perkūnas Ipatijaus metraštyje vadinamas Diviriksiu, tikriausiai „dievų rikiu“, ir šis vardas jam tikrai

tinka: pagrindinės šventovės, šventvietės Lietuvoje arba statomos Perkūnui, arba jis yra tiesiog centrinė panteono figūra, siejama su ugnimi ir vadinamuoju „ugnies kultu“, arba jo atvaizdas yra centre (Prūsijos legendinėje tradicijoje). Perkūnas XIII–XIV a. turėjo būti visų pirma karių dievas (Įpatijaus metraštyje lietuvių kariai šaukiasi Andajaus ir Divirikso, Eiliuotoje Livonijos kronikoje sakoma, jog lietuvių kariai pereina Rygos įlanką, kurią užšaldė būtent Perkūnas – čia Perkūnas savo karines funkcijas derina su atmosferinėmis), be to, tautosakoje Perkūnas apskritai vaizduojamas karingas, ūmus, ginkluotas (kirviu, peiliu, strėlėmis), kovoja su Velniu, piktosiomis galiomis. Tautosakoje dažniausiai minima, kad Perkūnas globoja orą, gyvena tarp dangaus ir žemės, debesyse, valdo griausmą ir žaibus. Šitaip Perkūnas įterpiamas į pasaulėdaros centrą, tampa atmosferos globėju (Dievas atitinkamai siejamas su dangumi, Velnias su žeme, požemiais, vandeniu). Perkūnas turi dvirates vežėčias, pakinkytas ožiais ar žirgais (plg. Torą), kuriais važinėjasi dangumi, jo vežėčių ratų (dažnai geležinių) dardėjimas ir sukelia griaudėjimą. Perkūnui Dievas pavedęs trankyti ir persekioti Velnią ar velnius, nors kartais sakoma, kad ši nesantaika yra asmeninė, atsiradusi dėl kažkokio Velnio poelgio (vagystės, įžeidimo, moters pagrobimo ar nužudymo).

Taip pat Perkūnas globoja ir vaisingumą, jam pirmąsyk pavasarį užgriaudus, ima dygti žolė, prasideda vegetacijos procesai, vestuvių simbolikoje Perkūnas taip pat pasirodo. Šiuo požiūriu Perkūnas labiau primintų Vakarų semitų Baalą nei, tarkime, skandinavų Torą, bet tai paaiškintina tikriausiai Perkūno-Baalo funkcionavimo žemdirbiškoje kultūroje ypatumais. Dar viena Perkūno funkcija – teisingumo priežiūra. Jis ne tik persekioja velnius ir piktas dvasias, bet baudžia ir blogus žmones, saugo Dievo nustatytą tvarką.

Esama hipotezių, kad Perkūnas atsiranda palyginti vėlai, skilus archajiškam Dangaus ir Griausmo dievui (plg. Dzeusą, Jupiterį, kurie globoja ir dangų, ir griausmą). Atitinkamai lietuvių Dangaus Dievas ir Perkūnas būtų susidvejinęs tas pats archajiškas Dievas (Schroederis, Balys). Skilimas turėjo įvykti ganėtinai seniai, nes Perkūnas ir Dangaus Dievas lietuvių ir prūsų tradicijose yra neabejotinai skirtingi dievai.

Laimė. Lietuvių mitinė būtybė, lemianti žmonių likimą jiems gimstant, globojanti gimdyves. Pirmą kartą mini Danielius Kleinas 1666 m. Pretorijus priskiria ją prie dangaus dievų: *Zu den Himmels-Gottern gehoren Occopirrus, Layme, Perkunas*. Tautosakoje aptinkama pakankamai dažnai. Jos skirto likimo pakeisti negalima. Mitologijos tyrinėtojai dažnai mėgino priskirti Laimėi kosminės deivės, likimo valdovės statusą, lygino ją su Antikos mitologijos atitikmenimis. Tačiau, nors Laimė neabejotinai kildintina iš indoeuropietiškos deivių – likimo lėmėjų – mitologemos, kosminės, universalios lemties funkcijos ji tikrai neatliks. Ji lemia žmonių, o ne kosmoso likimą. Įtikėtinas jos ryšys su Perkūno sutuoktine. Vėlesniuose šaltiniuose painiojama su Laume, gretinama ar tapatinama su Marija. Laimė, Laima žinoma lietuviams ir latviams, Prūsijoje ji nepaliudyta, nors, Toporovo nuomone, prūsai ją žinoję, tačiau didelę įtaką prūsams turėjusių žynių dėka ji buvo išstumta iš stipriai maskulinizuoto panteono.

Laumė. Lietuvių mitologijoje deivė, galimas dalykas, kadaise Perkūno sutuoktinė, nublokšta į žemę; tautosakoje vaizduojama kaip savita folklorinė būtybė, moteris stambiomis krūtimis, dažniausiai pasirodanti vakare, naktį, susijusi su vandeniu, ežerais, upėmis, turinti chtoniškų požymių. Labai darbšti, verpia, audžia, skalbia, jos dovanoti audeklo rietimai niekada nesibaigia, jei tik apdovanotasis nemėgina jų išmatuoti. Gali sukeisti kūdikius, palikdama jų vietoje savo vaiką – laumiuką. Apskritai domisi vaikais, netyčia palaukėje paliktą vaiką priglobia, prižiūri, apdovanoja, tačiau tyčia paliktą nužudo. Kartais ieško meilės nuotykių, tačiau folklore konkretaus porininko neturi. Apskritai apie Laumę sukurta daugybė hipotezių ir prielaidų, ji laikoma tai pagrindine lietuvių deive, tai vien folkloriniu personažu, tačiau jos klausimas nėra galutinai išspręstas. Įtikėtina, kad su Laume susijusių neaiškumų kyla dėl istoriškai susiklosčiusių šio vaizdinio raidos aplinkybių; šiaip ar taip, kadainykštės deivės pėdsakų ji turi. Pasak Toporovo, Perkūnas ir Laumė sudaro porą, artimą lotynų *Liber* ir *Libera*,

Bakcho ir Prozerpinos, slavų Rodo ir Rožanicos poroms, iš kurios kyla ne tik jos vaikai, bet ir visa žmonių giminė.

Gintaras Beresnevičius, *Trumpas lietuvių ir prūsų religijos žodynas*, Vilnius: Aidai, 2001, p. 79–81, 190–192, 114–115, 134–136, 104–105, 106.